

Η μαρξιστική κριτική της θρησκείας και ο κοινωνικός δεσμός

Η δυτική κομμουνιστική παράδοση ενσωμάτωνε πάντα τη μαρξιστική κριτική της θρησκείας στο πολιτικό ζήτημα της συμμαχίας μεταξύ χριστιανών και κομμουνιστών: η βασική θεωρητική τους αντίθεση στη σύλληψη του κόσμου δεν απέκλειε τη δυνατότητα των πρακτικών συγκλίσεων στην πάλη των τάξεων. Για τους μαρξιστές δεν υπήρχε καμιά αντίφαση σε αυτό, εφόσον το θρησκευτικό ζήτημα κατείχε μια δευτερεύουσα θέση – η θρησκευτική αλλοτρίωση δεν μπορεί να εξαφανιστεί παρά μόνο όταν θα έχουν εξαφανιστεί οι κοινωνικές και πνευματικές της αιτίες. Εξυπακούεται ότι η συμμετοχή στην πάλη των τάξεων δεν υπάκουε παρά μόνο στους δικούς της όρους.

Σήμερα η προβληματική αυτή πρέπει να εξεταστεί με προσοχή λόγω των αλλαγών μιας πιο πολύπλοκης συγκυρίας. Καταρχάς, πρέπει να διαπιστωθεί, μετά το μακρύ κύμα της αντιεκκλησιαστικής και μάλιστα της αντιθρησκευτικής μάχης του Διαφωτισμού, η διατήρηση των θρησκειών και μάλιστα η άνοδος κάποιων από αυτές, όπως του Ισλάμ. Έπειτα, οι δυτικές θρησκείες, ο καθολικισμός και ο προτεσταντισμός άρχισαν μια διαδικασία εκκοσμίκευσης που τις οδήγησε να κατανοήσουν κοσμικά τον δογματικό τους πυρήνα και να εγκαταλείψουν ολόκληρες πλευρές δογματικών αναπαραστάσεων που είχαν φτάσει στην εκζήτηση του υπερφυσικού. Αντιστρόφως, με την κρίση των αξιών της μοντερνικότητας (παραγωγισμός, λατρεία της προόδου) άρχισε να διαχέεται ένα αίσθημα παραλογισμού που άφηνε χώρο στη νοσταλγία της χαμένης υπερβατικότητας: ο θρησκευτικός αθεϊσμός μπορεί να έχει αξία ως κριτική στο μηδενισμό της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Τέλος, η αυτοδιάλυση του ιστορικού κομμουνισμού συνοδεύτηκε στις σοσιαλιστικές χώρες από μια νέα άνθηση της θρησκείας με τη μορφή διαμαρτυρίας. Η επίσημη μαρξιστική θεωρία, εντελώς απολιθωμένη, στάθηκε ανίκανη να ερμηνεύσει αυτό που, σε αυτή την «αναγέννηση», αμφισβητούσε ξανά τα όρια της δικής της πραγματοποίησης, όπως δεν είχε τη δύναμη να εξηγήσει τα φαινόμενα οπισθοδρομικής θρησκευτικής ιδεολογικοποίησης που είχαν θίξει τις δικές της θεσμικές μορφές (αγιοποίηση των ιδεολογι-

Ο Α. Tosel είναι ομότιμος Καθηγητής Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο της Νίκαιας.

κοπολιτικών εργαλείων του κόμματος-κράτους, των κυβερνώντων, φετιχοποίηση του δόγματος, μετατροπή της ζωής σε υποκριτική τελετουργία). Η ορθότητα της μαρξιστικής σύλληψης της θρησκείας, των αιτίων της, των ιστορικών της μορφών, της εξαφάνισής της πρέπει να αποδειχθεί. Η καρδιά του προβλήματος δεν μπορεί να είναι λοιπόν παρά η ίδια η θεωρία της κοινωνικοποίησης και του ρόλου που έχει παίξει σε αυτή η θεωρία των συμβολικών μορφών και της φαντασίας. Ας σημειωθεί ότι, για τη Γαλλία, είναι ακριβώς η σχετική ανεπάρκεια της μαρξιστικής θεωρίας σε αυτό το σημείο που κατέστησε δυνατή την απώθηση και την αποτελμάτωσή της: η γαλλική κοινωνιολογία έθεσε εμπόδια στο μαρξισμό, στην έναρξή του μάλιστα, παίρνοντας το μέρος του ιδρυτή της Ε. Ντυρκέμ στη θεωρία της συλλογικής συνείδησης. Οι εργασίες του Μ. Μως, έπειτα του Κ. Λεβί-Στρως στη δομική ανθρωπολογία, διπλασίασαν αυτό το φράγμα, υποστηρίζοντας τη δομική λειτουργία των συμβολικών σχέσεων. Η ψυχανάλυση του Ζ. Λακάν έκανε ακόμα πιο ριζοσπαστική αυτή την κατάσταση, που μόνο ο Λ. Αλτουσέρ έλαβε πραγματικά υπ' όψιν στην εποχή του.

Ο Μαρξ εκκινεί από μια θέση που δεν θα εγκαταλειφθεί πια ποτέ: «η κριτική της θρησκείας έχει ουσιαστικά ολοκληρωθεί, και η κριτική της θρησκείας είναι η προϋπόθεση κάθε κριτικής». Πρόκειται για την υπερβατικότητα της αναζήτησης της κριτικής στην κριτική της πολιτικής και της πολιτικής οικονομίας και στην κομμουνιστική επανάσταση. Σαφής κληρονόμος του Ερίκουρου και της φιλοσοφίας του Διαφωτισμού, αναγνώστης της *Θεολογικοπολιτικής πραγματείας* του Σπινόζα, εγγεγραμμένος στη δημόσια μάχη της εγγελιανής Αριστεράς, μαθητής στα 1843 του Φόυερμαχ, ο νεαρός Μαρξ βλέπει στη θρησκεία «τη χιμαιρική πραγματοποίηση της ανθρώπινης ουσίας, γιατί η ανθρώπινη ουσία δεν διαθέτει αληθινή πραγματικότητα». «Η θρησκευτική μιζέρια είναι ταυτόχρονα η έκφραση της πραγματικής μιζέριας και η διαμαρτυρία ενάντια στην πραγματική μιζέρια. Η θρησκεία είναι ο αναστεναγμός της καταβεβλημένης ύπαρξης, η ψυχή ενός κόσμου χωρίς καρδιά, όπως είναι και το πνεύμα μιας κατάστασης πραγμάτων, όπου δεν υπάρχει καθόλου πνεύμα. Είναι το όπιο του λαού»¹. Αυτές οι πασίγνωστες φράσεις-καταπέλτες δεν έχουν τίποτα το πρωτότυπο: καταγράφουν μια αντικειμενική ιστορική κατάσταση και επαναλαμβάνουν μια θέση που έχει διατυπωθεί πολλές φορές. Ο Μαρξ δεν συναντά τη θρησκεία σε μια παράδοξη μάχη, γιατί γι' αυτόν η σύγχρονη σκέψη έχει οριστικά καταστρέψει την αυταπάτη της θεότητας και τη συμπληρωματική της, την ιερότητα του ανθρώπου ως κεντρικής δημιουργίας του πλασμένου σύμπαντος.

Πιο βαθιά ο Μαρξ κρατιέται ήδη από την αρχή από μια θέση ενύπαρξης. Η ανθρώπινη δραστηριότητα πρέπει να κατανοηθεί και να εξηγηθεί με αφετηρία τον ίδιο της τον εαυτό χωρίς αναφορά σε μια χωριστή και εξωτερική εξουσία. Αυτή η θεωρητική θέση είναι ουσιαστικά μια πρακτική θέση, με την οποία εκφράζεται ένα ενδιαφέρον για την αυτονομία και τη χειραφέτηση, που αναγνωρίζεται ως δυνατότη-

τα παραγόμενη από την ιστορική διαδικασία, ενδιαφέρον που οικοδομείται στη γνώση των μορφών δουλείας, που έγιναν περιττές, και των φυσικών, προσαρμοσίμων και ελέγξιμων, αλλά όχι καταργήσιμων, μορφών εξάρτησης. Οι αντιτιθέμενες μορφές του Προμηθέα και του Επίκουρου στηρίζουν αυτή τη θέση.

Η θρησκεία είναι επομένως προϊόν της ανθρώπινης δραστηριότητας, κι όχι το αντίστροφο. Υπό αυτή την έννοια η κριτική του είναι «άθρησκη». Ιδού το θεμέλιο: «ο άνθρωπος κάνει τη θρησκεία, κι όχι η θρησκεία τον άνθρωπο. Στην πραγματικότητα, η θρησκεία είναι η αυτοσυνείδηση και το αυτοσυναίσθημα του ανθρώπου που είτε δεν έχει ακόμη κατακτήσει τον εαυτό του είτε τον έχει ήδη χάσει εκ νέου. Αλλά ο άνθρωπος δεν είναι μια αφηρημένη ύπαρξη που ζαρώνει έξω από τον κόσμο. Ο άνθρωπος είναι ο κόσμος του ανθρώπου, είναι το κράτος, είναι η κοινωνία. Αυτό το κράτος, αυτή η κοινωνία παράγουν τη θρησκεία, μια ανεστραμμένη συνείδηση του κόσμου, γιατί είναι αυτοί οι ίδιοι ένας ανεστραμμένος κόσμος. «Η αιτία της θρησκείας πρέπει να αναζητηθεί στην πραγματική δραστηριότητα των ανθρώπων και αυτή συγκεντρώνεται στην εργασία, στην πρακτική δραστηριότητα – αισθητή, εξανθρωπιστική και γενική.

Οι αντιστροφές που χωρίζουν τους ανθρώπους από την κοινωνική ιδιοποίηση των δραστηριοτήτων τους είναι αυτές που χωρίζουν την πολιτική αυταπάτη της ζωής της κοινωνίας και αυτές που διαχωρίζουν την ίδια την κοινωνία. Η κριτική των κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων μπαίνει στο προσκήνιο. Ο Μαρξ οικειοποιείται έτσι τους προσδιορισμούς της θρησκευτικής συνείδησης: διάσπαση, προβολή, αντιστροφή.

- *Διάσπαση*: στη θρησκευτική πίστη διενεργείται ένας διαχωρισμός του υποκειμένου, το οποίο δεν μπορεί να πραγματώσει την ουσία του παρά μόνο χωριζόμενο από τον εαυτό του, από ό,τι αποτελεί γι' αυτό σκόπευση καθολικότητας.
- *Προβολή*: ό,τι ο άνθρωπος δεν μπορεί να πραγματοποιήσει το προβάλλει έξω από τον εαυτό του στην εξωτερική πραγματικότητα. Όσα γνωρίσματα στερείται ως άτομο και ανήκουν στο ανθρώπινο είδος τα αποδίδει σ' έναν παντοδύναμο Άλλο, αρνητική εικόνα του δικού του περιορισμού.
- *Αντιστροφή*: το υποκείμενο γίνεται αντικείμενο και το αντικείμενο υποκείμενο. Ο καθένας αντιλαμβάνεται τον εαυτό του ως αντικείμενο και δημιουργημα αυτού του Άλλου, που παρουσιάζεται ως δημιουργός της φύσης και της ανθρωπότητας, χωρίς να καταλαβαίνει ότι τη δική του αλλοτριωμένη ουσία προβάλλει σε αυτή την απεριορίστη μορφή. Η θρησκεία είναι αυταπάτη, που γεννιέται από την προσπάθεια του ανθρώπου να εξαφανίσει τον πόνο που προέρχεται από τον διαχωρισμό ανάμεσα στις προσωπικές του ικανότητες και σε αυτές του γένους. Ο Μαρξ ξεπερνά γρήγορα τον Φόυνερπαχ, τροποποιώντας τη θέση της ανθρώπινης ουσίας: αυτή είναι «ο κόσμος του ανθρώπου», απόκεντρη σε σχέση με το υποκείμενο. Τα *Οικονομικοφιλοσοφικά χειρόγραφα* του 1844 προσδιορίζουν αυτόν

τον κόσμο ως κόσμο της εργασίας και της αλλοτριώσής της. Η κριτική δεν μπορεί να περιοριστεί στην καταγγελία της αυταπάτης, της δίνει γενετική και αιτιολογική εξήγηση. «Η αναγκαιότητα να απαρνηθεί κανείς τις αυταπάτες που αφορούν τη δική του υπόσταση είναι η αναγκαιότητα να απαρνηθεί την υπόσταση που έχει ανάγκη τις αυταπάτες». Ο πόνος που η θρησκευτική συνείδηση δεν μπορεί να ξεπεράσει παρά μόνο με φανταστικό και μυθικό τρόπο δεν μπορεί να ξεπεραστεί πραγματικά παρά μόνο μέσω της κατάργησης των αιτιών του στον κόσμο και στην κοινωνία.

Έτσι ο Μαρξ αναλύει τη συνείδηση στην υποκειμενικότητά της, οδηγώντας την ξανά στην αντικειμενικότητα του πραγματικού κοινωνικού όντος. Η κριτική κατεύθυνεται από μια θεωρία της αυταπάτης ως εξωπραγματικής φαντασίας: δεν μπορεί να ισχύσει παρά μόνο αν αποκαλύψει την πραγματική βάση από την οποία πηγάζει αυτή η αυταπάτη, αποτελεσματική ως αυταπάτη αλλά όχι πραγματική, με την έννοια ότι στερείται αλήθειας. Η κριτική στρατεύεται στην κατεύθυνση μιας αντικατοπτριστικής αντιπαράθεσης ανάμεσα στο πραγματικό και το μη πραγματικό.

Η επεξεργασία της υλικής σύλληψης της Ιστορίας προσδιορίζει αυτή τη φιλοσοφική προσέγγιση, επιμένοντας στην κοινωνική αναγκαιότητα της αυταπάτης. Ο Μαρξ μεταθέτει την ανάλυση στο πεδίο της ιστορικοθεσμικής πραγματικότητας, θεωρώντας ως κεκτημένο της φιλοσοφίας τη θεωρία της υποκειμενικής δημιουργίας της αυταπάτης. Φυσικά, κάθε άτομο προσπαθεί να απαλύνει τον πόνο που προκαλείται από την εξωτερική πραγματικότητα και τις διασπάσεις της, επινοώντας μια θεότητα που συμφιλιώνει το «εγώ» του με το επιδιωκόμενο ενυπόστατο. Αλλά υπερισχύει της θέσης του ιστορικά αδικαιολόγητου χαρακτήρα της αυταπάτης της ιστορικής συνείδησης η θέση της ιστορικής εξειδίκευσης των θρησκευτικών μορφών. Η πρόοδος της γνώσης της Φύσης, η ωρίμανση των δυνάμεων της κοινωνικής εργασίας που έφτασε στο στάδιο της απελευθέρωσής της αφαιρούν κάθε σταθερή βάση από την ψευδή συνείδηση.

Πάντως, αυτή η «επιστήμη» των κοινωνικών σχέσεων και της δυναμικής τους δεν εγκαταλείπει τη θεωρία της αλλοτριώσης ούτε τον προσδιορισμό της θρησκευτικής αυταπάτης, που έγινε έκτοτε παράδειγμα της ιδεολογικής αυταπάτης, ως τόπος του φανταστικού-εξωπραγματικού: αν μόνο η επιστήμη παράγει το διαχωρισμό ανάμεσα στο πραγματικό και στο φανταστικό-εξωπραγματικό, η κριτική επιστήμη της αλλοτριωμένης εργασίας και των παραγωγικών της τρόπων συνεχίζει και στην απόλυτη εργασία, απελευθερωμένη σύμφωνα με την έννοιά της, και στην παρουσία του πραγματικού σε αυτή την ίδια, χωρίς το πέπλο του ιδεολογικού και του εξωπραγματικού. Η *Γερμανική ιδεολογία* ενοποιεί τη θεωρία του τρόπου παραγωγής, τη θεωρία της αλλοτριώσης, τη θεωρία της ιδεολογικής αυταπάτης σε μια σύνθεση φωτοβόλα όσο και προβληματική. Η ιστορία των μορφών της κοινωνικής εργασίας μπο-

ρεί να εξηγηθεί ταυτόχρονα με τις ίδιες της τις κατηγορίες (παραγωγικές δυνάμεις, παραγωγικές σχέσεις) και να κατανοηθεί, να ερμηνευθεί με τη μετακατηγορία της αλλοτρίωσης. Πράγματι, η παραγωγή της κοινωνικής ισχύος δεν μπορεί να εκπληρωθεί μέχρι τον καπιταλισμό παρά μόνο ως συγκρότηση μιας ξεχωριστής εξουσίας ατόμων που υπάγονται στους παραγωγούς της και τους εξουσιάζουν όπως μια θεότητα. Η θρησκευτική αλλοτρίωση είναι κάτι περισσότερο από το αποτέλεσμα της αλλοτρίωσης της εργασίας, γιατί δίνει το κλειδί της ερμηνείας της ιστορικής εξέλιξης. Η μετάθεση της σφαιράς ορθότητας της αλλοτρίωσης δεν είναι παρά σχετική, εφόσον οι αναλυτικές κατηγορίες έχουν ανάγκη από τον ερμηνευτικό διπλασιασμό τους εντός του ζεύγους αλλοτρίωση - απελευθέρωση.

«Η κοινωνική εξουσία, δηλαδή η πολλαπλασιασμένη παραγωγική δύναμη που προέρχεται από τη συνεργασία πολλών ατόμων τα οποία προσδιορίζονται από τον καταμερισμό της εργασίας, δεν εμφανίζεται σε αυτά τα άτομα, εφόσον η ίδια η συνεργασία δεν είναι εκούσια αλλά φυσική, σαν δική τους δύναμη ενωμένη (*vereinte Macht*), αλλά σαν μια ξένη εξουσία (*fremde Gewalt*) που τίθεται έξωθεν, και για την οποία δεν γνωρίζουν ούτε από πού έρχεται ούτε πού πηγαίνει». Αυτή η ξένη εξουσία αποτέλεσε ως τώρα μια βασική στιγμή της ιστορικής ανάπτυξης. «Εδώ βρίσκεται το πραγματικό περιεχόμενο αυτού που οι φιλόσοφοι ονόμασαν αλλοτρίωση», αυτό λέγεται «ώστε το άρθρο μας να παραμείνει κατανοητό στους φιλοσόφους»². Η ειρωνεία του Μαρξ είναι διφορούμενη: αν υπογραμμίζει ότι η νέα θεωρία της Ιστορίας αντικαθιστά τη θεωρητική φιλοσοφία και ότι οι έννοιές της διαδέχονται μια μεταφυσική της ανθρώπινης ουσίας, που ορίζεται ως το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων στη θέση 6 για τον Φόουερπαχ, η γενική έννοια της ιστορικής εξέλιξης περνά από τον προσδιορισμό της συνεργασίας των ανθρώπων ως αυτονομημένης αρχής των κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων, ως ξένης και αλλοτριωμένης εξουσίας. Εκεί βρίσκεται η ρίζα της πολιτικής δύναμης και κάθε θρησκείας· τα άτομα είναι προορισμένα να «υπάγονται», να «υποτάσσονται» σε κοινωνικούς ρόλους, τους οποίους δεν διάλεξαν και οι οποίοι προσδιορίζουν τα όρια της προσωπικής τους ανάπτυξης. Μόνο η φιλοσοφική κατηγορία της αλλοτρίωσης –*Entfremdung*– δίνει λογαριασμό για τη διαμόρφωση αυτής της «αντικειμενικής δύναμης» που διευθύνει την κοινωνική ζωή και η οποία, μέσα στην ετερότητά της, βιώνεται από τους ανθρώπους σαν ένας Κύριος με άγνωστους σκοπούς. Η παγκόσμια καπιταλιστική αγορά είναι η εμπειρική βάση που απαιτεί την ερμηνευτική της αλλοτρίωσης.

Η καπιταλιστική ύπαρξη πρέπει να διαβαστεί υπό το πρίσμα της αναλογίας της θρησκευτικής αλλοτρίωσης, που είναι ωστόσο σύμπτωμα και αποτέλεσμα αυτής της μητρικής αλλοτρίωσης: αυτή η αναλογία επιτρέπει να γίνει αντιληπτό ότι η ιδιαίτερη ύπαρξη των ανθρώπων στερείται ενός μέρους της διαθέσιμης δημιουργικής της δύναμης. Αν το άτομο είναι προικισμένο με μια οικουμενικότητα, ως προλετάριος μοιράζεται ανάμεσα στην κοινωνική του αξία (αυτό που αξίζει ορίζεται από αυτό

που κερδίζει και από τη θέση του στην ιεραρχία) και στην αξία του ως ανθρώπινου προσώπου που στερείται τα μέσα της αυτοέκφρασης. Ο Άλλος που είναι στη ρίζα του θεϊκού Άλλου, αυτός ο Άλλος, που τα άτομα δεν είναι παρά δημιουργήματά του, είναι το σύνολο των ατομικών δυνάμεων που διαμορφώνουν με τη συνεργασία τους έναν ξεχωριστό κόσμο που ξεφεύγει από κάθε έλεγχο.

Η θρησκευτική συνείδηση μπορεί ταυτόχρονα να προσδιοριστεί με όρους ιδεολογίας γενικά και να αναλυθεί στην ποικιλία των ιστορικών της μορφών. Πάντως, η παρουσία της ερμηνευτικής της αλλοτριώσης μπλοκάρει την ανάπτυξη της ιστορικής ανάλυσης, προβάλλοντάς τη στο πλάνο μιας θεωρίας του φανταστικού, που κατατρύχεται από τη θεωρητική σχέση πραγματικού και εξωπραγματικού. «Η συνείδηση δεν μπορεί ποτέ να είναι κάτι άλλο από τη συνειδητή ύπαρξη, και η ύπαρξη των ανθρώπων είναι η πραγματική τους εξέλιξη. Αν σε κάθε ιδεολογία οι άνθρωποι και η υπόστασή τους εμφανίζονται από την ανάποδη όπως σε μια “σκοτεινή κάμερα”, αυτό το φαινόμενο απορρέει από την εξέλιξη της ιστορικής ζωής, ακριβώς όπως η αντιστροφή των αντικειμένων στον αμφιβληστροειδή προέρχεται από το μηχανισμό της άμεσα φυσικής ζωής»³. Το πραγματικό είναι η παραγωγή και αναπαραγωγή της άμεσης υλικής ζωής κατά τέτοιο τρόπο ώστε η κοινωνική ύπαρξη των ανθρώπων να είναι η εξωτερικευσή τους στην κοινωνική εργασία. Η συνείδηση μεταβάλλεται σε μια δεύτερη στιγμή (λογικά). Το πραγματικό είναι καταρχάς η κοινωνία ως «σύνολο σχέσεων στις οποίες τα άτομα προσδιορίζονται τα μεν σε σχέση με τα δε». Η ιδέα έρχεται γενετικά μετά το πραγματικό και είναι αυτή η λογική δευτερογένεια που την προορίζει για την λίγο ως πολύ κατάλληλη καριέρα της αντανάκλασης, κι επομένως για να υποστεί μια διαδικασία ιδεολογικοποίησης που ο Μαρξ συνδέει με το εξωπραγματικό. Η ιδέα μπορεί να είναι πραγματική αντανάκλαση και αντανάκλαση αληθινή ή μάλλον αντανάκλαση ιδεολογική: σε αυτή την περίπτωση η πραγματική βάση των ιστορικών εξελίξεων είναι είτε σβησμένη είτε περιθωριοποιημένη από και μέσα σε μια οπτική αυταπάτη, ένα παραμορφωτικό πρίσμα, το οποίο δίνει μια εικόνα που παρουσιάζεται σαν πίνακας της πραγματικότητας. Το ιδεατό είναι αδιαχώριστο από τη διαδικασία της ιδεολογικοποίησής του. Από αυτή την οπτική γωνία, υπάρχουν βαθμίδες ιδεολογικότητας ανάλογα με το αν η ιδέα απομακρύνεται από την πραγματική της βάση.

Η θρησκευτική αυταπάτη είναι πιο απατηλή και πιο μάταιη από την πολιτική αυταπάτη (και αυτή είναι πιο μεγάλη από την οικονομική αυταπάτη), γιατί είναι πιο απομακρυσμένη από την πραγματική βάση. Οτιδήποτε υπάγεται στο «πνεύμα» παράγεται από την ιδέα, που δεν είναι πρωταρχική σε σχέση με το πραγματικό, το οποίο ταυτίζεται με την παραγωγή της πραγματικής ζωής, τις ανάγκες της και την αναγκαιότητά της. Η θρησκευτική συνείδηση χαρακτηρίζεται από τη μέγιστη ιδεολογική αλλοτριώση, ως προς το ότι είναι η πιο εξωπραγματική και η πιο φανταστική. Αν

η συνείδηση γενικά ενέχεται στην πραγματική ζωή που είναι «ανθρώπινη», αρχικά είναι απλή, πρακτική, άμεση, μη διαχωρισμένη συνείδηση και καθρεφτίζεται μέσα στα απλά όρια της ζωής. Με το διαχωρισμό της εργασίας σε χειρωνακτική και πνευματική, με τη συγκρότηση των πνευματικών τάξεων που συνδέονται με την κοινωνική κυριαρχία, η συνείδηση διαμορφώνεται σε χωριστή αρχή και αρχίζει τη διαδικασία της παραγωγής των πιο επιτηδευμένων προϊόντων της.

Μια γενική θεωρία της ιδεολογικής αυταπάτης, της ιδεολογίας ως κάτι το εξωπραγματικό, αποτελεί σαν τη μεταφυσική φορέα αυτού που αλλού παρουσιάζεται ως μια προσέγγιση των ιδεολογικών μορφών ή των μορφών συνείδησης, που κάθε μια έχει προικιστεί με το αποτελεσματικό της ίδιον, συνιστώντας το κοινωνικό ον. Κι αυτή η εμπειρική μεταφυσική της σύμπτωσης με το πραγματικό διακινδυνεύει να μπλοκάρει την ιστορική ανάλυση, προβάλλοντάς τη σε μια κλίμακα μη πραγματοποίησης των ιδεολογικών μορφών. «Δεν ξεκινάμε από αυτό που οι άνθρωποι λένε, επινοούν, φαντάζονται, ούτε από αυτό που λένε, επινοούν, αναπαρίσταται αυτό που είναι· αλλά ξεκινάμε από τους ανθρώπους που ενεργούν πραγματικά, και πάνω στη βάση πραγματικών εξελίξεων από τη ζωή τους εξηγούμε με αυτό τον τρόπο την ανάπτυξη της ιδεολογικής ηχώς και αντανάκλασης αυτής της πορείας ζωής. Ακόμα και οι νεφελώδεις εικόνες που σχηματίζονται στον εγκέφαλο των ανθρώπων είναι απαραίτητες μετουσιώσεις (Sublimate) της υλικής πλευράς της ζωής τους, που είναι εμπειρικά διαπιστωμένη και συνδεδεμένη με υλικές προϋποθέσεις»⁴.

Η μελέτη των ιστορικών μορφών της συνείδησης παρουσιάζεται λοιπόν όπως η ιστοριογραφία των μορφών της μη πραγματοποίησης του πραγματικού, σύμφωνα με μια λογική που μας κάνει να περάσουμε «από τη γη στον ουρανό», από το πραγματικό στη μη πραγματοποίησή του: η θρησκεία δεν αναπαριστά τόσο μια ιστορική μορφή συνείδησης όσο την πεμπτοσύα αυτής της διαδικασίας της μη πραγματοποίησης. Από αυτή την οπτική γωνία αυτές οι μορφές καταλήγουν με το να μην έχουν πια ιστορία. «Η ηθική, η θρησκεία, η μεταφυσική, και κάθε άλλη ιδεολογική μορφή, και οι μορφές συνείδησης που τους αντιστοιχούν, δεν διατηρούν ούτε μια επίφαση αυτονομίας. Δεν έχουν ιστορία, δεν έχουν ανάπτυξη, αλλά οι άνθρωποι που αναπτύσσουν την υλική τους παραγωγή και τις υλικές τους σχέσεις μεταμορφώνουν με αυτές τις σχέσεις τη σκέψη τους και τα προϊόντα της σκέψης τους. Δεν είναι η συνείδηση που καθορίζει τη ζωή τους, αλλά είναι η ζωή τους που καθορίζει τη συνείδησή τους». Ένα πρότυπο ιστορικού καθορισμού διακινδυνεύει να ακυρωθεί, εμποδίζοντας να κατανοήσουμε πώς «οι άνθρωποι συνειδητοποιούν τις συγκρούσεις που γεννιούνται από τις σχέσεις των τάξεων και τις οδηγούν μέχρι το τέλος», σύμφωνα με την ωραία έκφραση της «Εισαγωγής» του 1859· από τις μορφές κοινωνικής συνείδησης και μέσα σε αυτές.

Αυτό το πέρασμα από τη θεματική της ιδεολογίας σε αυτή των ιδεολογικών μορφών έχει μια πραγματική θεωρητική γονιμότητα ως προς το ότι αφήνει χώρο σε μια προ-

σέγγιση της αποτελεσματικότητας αυτών των μορφών στη συγκρότηση του κοινωνικού δεσμού και των κοινωνικών σχέσεων. Οι ιδεολογικές αντανάκλασεις εκφράζουν ταυτόχρονα οριστικές διαμορφώσεις που παράγουν φαινόμενα διάσπασης και υποκειμενικής οδύνης. Οι αντανάκλασεις δεν είναι επιφαινόμενα, γιατί εκφράζουν μια πραγματική φτώχεια. Οι θρησκευτικές ιδεολογικές μορφές μπορούν να είναι διαμαρτυρία ενάντια στην πραγματική φτώχεια που εκπροσωπείται από περασμένες μορφές ζωής μες στην εξάρτηση και την έλλειψη· επιτρέπουν να επινοήσουμε φάρμακα για το επέκεινα. Στο μέτρο μάλιστα που αρνούνται αυτή τη φτώχεια ως μια υπόσταση της απόλυτης εξάρτησης σ' έναν Άλλο, μαρτυρούν τη δυνατότητα μιας αύξησης της ικανότητάς μας να ενεργούμε και να σκεφτόμαστε. Η αντιπαράθεση των ιδεολογικών μορφών με αυτές τις ικανότητες εμφανίζει αυτές τις μορφές σαν αντιφατικές ενότητες νομιμοποίησης μιας κατάστασης και εξέγερσης ενάντια σ' αυτή την κατάσταση. Για τον Μαρξ αυτή η αντιπαράθεση προτρέπει να μη συγχέουμε την απολυτοποίηση του οντολογικού πεπερασμένου μας και τις πεπερασμένες ιστορικές μορφές, που μπορούμε να ξεπεράσουμε με μια διαφορετική οργάνωση του ιστορικοκοινωνικού κόσμου και μέσα σε αυτή.

Πάντως, ο Μαρξ αποκλείει ότι, παρά τις πιθανές ενδοϊδεολογικές προόδους, η «εκφραστική» θρησκευτική αντανάκλαση μπορεί να αντικατοπτρίζει αντίστοιχα, γνωρίζοντας την αιτία, τις συνθήκες της συστατικής διάσπασής της και μπορεί να τις αποβάλει πρακτικά. Η σύζευξη της μεταμόρφωσης των υλικών συνθηκών και της ανάπτυξης του επιστημονικού πολιτισμού μεταξύ των μαζών οδηγεί τελικά στον αποκλεισμό των μορφών της θρησκευτικής συνείδησης. Αυτή η αποκλεισιμότητα διαμορφώνεται ακόμη μεταθεωρητικά σαν κατάργηση της αλλοτριώσης.

Αυτή η συνεχής παρουσία της μεταθεωρίας της αλλοτριώσης παρασύρει σε αμφιβολίες που μπορούμε να διαμορφώσουμε με όρους απόλυτου ορθολογισμού και οι οποίες προκαλούν δυσκολίες. α) Η αλλοτριώση προϋποθέτει μια δογματική τελολογία που μεταβάλλεται μέσα στη σύμπτωση της αυτοανάπτυξης της ιστορικής εξέλιξης και των κανόνων που ρυθμίζουν την επανάκτηση από το προλεταριάτο της αλλοτριωμένης ανθρώπινης ουσίας. Η επανάκτηση αυτή δεν απαιτεί τόσο την άρνηση που προσδιορίζεται από μια ιδιαίτερη ιστορική κατάσταση όσο την άρνηση αυτού που υπήρξε μέχρι τώρα η δομή κάθε κατάστασης: η απελευθέρωση μεταφράζεται σε μια νέα κοινωνική αντικειμενικότητα, όπου οι κοινωνικές σχέσεις γίνονται διαφανείς και συνιστούν για το γένος ένα «σπίτι». β) Η δομή αυτής της διαδικασίας παραμένει θεωρητική ως προς το ότι είναι η δομή ενός Όντος που ξαναβρίσκεται εμπλουτισμένο, αφού άδειασε από τον εαυτό του και πέρασε έξω από τον εαυτό του. Η ανάλυση όμως των ιστορικών μορφών εκμετάλλευσης δεν οδηγεί ποτέ σε αυτό το θεολογικό Όν, παρουσιάζει μια εργατική τάξη διαιρεμένη, κατακερματισμένη, υποδεέστερη, υποταγμένη στο δεσποτισμό των σχέσεων της καπιταλιστικής παραγωγής. Ο κομμουνισμός, όπου η θρησκεία σβήνει, είναι συνάμα ο ερχομός ενός τρόπου παραγωγής στον οποίο η ερ-

γασία είναι σύμφωνη με την έννοιά της και στον οποίο η αντικειμενικότητα των νέων κοινωνικών σχέσεων συνοδεύεται από την άμεση γνώση τους από τους ανθρώπους, που απελευθερώνονται εντέλει από την ιδεολογική αυταπάτη. Η διαφορά ανάμεσα στην πραγματική ζωή και στη συνείδηση περιορίζεται στο ελάχιστο. Αυτό επανέρχεται στην παραδοχή – αντιφατικά προς την άποψη ότι οι σχέσεις παραγωγής είναι αναγκαίες, ανεξάρτητες από τη θέληση των ανθρώπων – της θέσης ότι οι κομμουνιστικές σχέσεις που έγιναν εξ ολοκλήρου εκούσιες εξαιρούνται, παράγοντας μια αντικειμενικότητα που καταλύει τις υλικές συνθήκες του κοινωνικού δεσμού. Η μετακατηγορία της αλλοτρίωσης υποστηρίζει μια θεωρητικοπρακτική θέση για την αυτονομία: αλλά ερμηνεύει αυτή την αυτονομία με μια απόλυτη έννοια που βασίζεται στην άρνηση της ουσιαστικής αποκέντρωσης των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής. γ) Η απελευθέρωση προϋποθέτει μια θεωρία ή μάλλον μια φαντασίωση κυριαρχίας που στηρίζεται στην αυταπάτη ενός κοινωνικού δεσμού στερημένου ψευδαισθήσεων, χωρίς αποκέντρωση. Η θρησκευτική συνείδηση εξαφανίζεται με το κράτος, το δίκαιο, το νόμο της αξίας: η συνισταμένη όλων αυτών των «λεπτών αποσβέσεων» συνδέεται με την προσδοκία μιας γενικευμένης ιδιωτικής ιδιοκτησίας, οδηγεί έτσι στα άκρα την καπιταλιστική-αστική διαμόρφωση της αυτονομίας πιο πολύ απ' ό,τι εκπληρώνει έναν ιστορικό υλισμό που έχει αποκτήσει συναίσθηση του όρου της περατότητας. Όπως παρατηρούν, καθένας με τον τρόπο του, οι R. Finelli και J. Robelin, μαθητές ως προς αυτό του καλύτερου Αλτουσσέρ, ο κομμουνισμός, κυρίως αν γίνει αντιληπτός στη σύνδεσή του με τη θρησκευτική απελευθέρωση, έχει για ορίζοντα την παγκοσμιοποίηση της σχέσης της ιδιοκτησίας με την οποία το «υποκείμενο» ιδιοκτήτης είναι «κύριος» του αντικειμένου-πράγματός του, χωρίς υπόλοιπο, χωρίς την αντιστροφή με την οποία μέχρι τώρα το αντικείμενο στις διάφορες μορφές του (παραδείγματος χάρη ως κεφάλαιο) υπαγόταν στο αληθινό υποκείμενο. Η κριτική της θρησκευτικής αλλοτρίωσης θα αποκάλυπτε ό,τι απομένει από κτητικό ατομισμό στο έργο του Μαρξ. δ) Για να άρουμε αυτή την εσωτερική αντίφαση του Μαρξ, για να αναπτύξουμε μια θεωρία της υλιστικής ιδιοποίησης, και μάλιστα για να αναδιαμορφώσουμε πιο ορθολογιστικά, πιο λογικά, αυτό που μέχρι τώρα η μεταθεωρία σκεφτόταν για την αλλοτρίωση, θα ήταν αναγκαίο να αποβάλουμε ταυτόχρονα τα στοιχεία του απόλυτου ορθολογισμού, που έχουν γίνει άλογα και παράλογα, στον υλισμό του Μαρξ, και να ξανασκεφτούμε τον κοινωνικό δεσμό έξω από το γενετισμό που αντιπαραθέτει το πραγματικό της μοναδικής παραγωγής και το εξωπραγματικό, που πρότυπό του είναι η θρησκευτική συνείδηση. Υπ' αυτές τις συνθήκες ο επανερχόμενος κτητικός ατομισμός θα ήταν επίσης ξεπερασμένος και θα γινόταν χώρος σε μια θεωρία της ιστορίας απελευθερωμένης από τη φαντασίωση του υποκειμένου-ιδιοκτήτη της⁵.

Αυτή η ανάλυση ισχύει για τον Μαρξ του *Κεφαλαίου*, αλλά πρέπει να διορθωθεί ως προς το ότι ο Μαρξ αναλύει τις ειδικές ιδεολογικές μορφές της καπιταλιστικής πα-

ραγωγής, αυτές της «κοινής συνείδησης», λειτουργικές με τον τρόπο της καπιταλιστικής παραγωγής, και καταφεύγει σε αναλογίες αντλημένες από την κριτική της θρησκείας, για να ταυτοποιήσει αυτό που αποκαλεί «θρησκεία της» καθαρά καπιταλιστικής «καθημερινής ζωής». Φαίνεται η προβληματική του φετιχισμού του εμπορεύματος, του κεφαλαίου και των μορφών του, εν συντομία η ανάλυση της κοινωνικής σχέσης ως εξωτερικής δύναμης που κυριαρχεί στα άτομα. Όλα συμβαίνουν ως εάν η θρησκεία που έπρεπε να αναλυθεί ήταν η θρησκεία που ενυπάρχει στις καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις και ως εάν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κυρίαρχης θρησκείας (του προτεσταντισμού), ταύτιση, διάσπαση, προβολή, εξιδανίκευση, ξανάβρισκαν μια νέα ορθότητα, χωρίς οι αμφιλεγόμενες προηγούμενες να έχουν αρθεί.

Στο *Κεφάλαιο* ο Μαρξ καθιστά φανερό ότι η πραγματική υποταγή της εργασίας στο κεφάλαιο (διαδικασία παραγωγής σχετικής υπεραξίας) προκαλεί τη σύγχρονη θρησκευτική αντανάκλαση που έχει για ειδικό κανόνα το συναίσθημα της εξάρτησης των ανθρώπων από ένα Θεό που έγινε οικουμενικός, και τον προσδιορισμό των ανθρώπων κάτω από την αφηρημένη έννοια του «Ανθρώπου». Όλα γίνονται ως εάν στην καπιταλιστική εποχή ο θρησκευτικός μυστικισμός είχε για ρίζα τον μυστικό χαρακτήρα του εμπορεύματος. Ο φετιχισμός του εμπορεύματος βρίσκεται στην αρχή της γένεσης της σύγχρονης θρησκευτικής ιδεολογίας. Οι σχέσεις μεταξύ των προσώπων γίνονται αλλότριες και παίρνουν τη μορφή πραγμάτων και η περιγραφή αυτής της φετιχοποίησης χρησιμοποιεί τη θρησκευτική αναλογία.

Για να γίνει δυνατή η εμπορική ανταλλαγή, πρέπει η ποσοτική σχέση, στο εσωτερικό της οποίας οι καθιερωμένες αξίες ανταλλάσσονται η μια αντί της άλλης, να παραπέμπει σε έναν τρίτο όρο σύγκρισης που δεν είναι ούτε η μια ούτε η άλλη από τις δύο ανταλλάξιμες καθιερωμένες αξίες, και αυτός ο τρίτος όρος είναι η ιδιότητα που κατέχει καθεμιά ως προϊόν της εργασίας: ο Μαρξ ονομάζει αυτή την ιδιότητα «υπεραισθητή ουσία των εμπορευμάτων». Πρόκειται για την αφηρημένη ανθρώπινη εργασία και η αφηρημένη έννοια είναι πραγματική, εφόσον η αντικειμενοποιημένη κοινωνικά απαραίτητη εργασία διακρίνεται από τη συγκεκριμένη μορφή κάτω από την οποία καταναλώνεται η εργασία. Αυτή η αφηρημένη εργασία είναι μια αλλοτριωμένη εργασία ως προς το ότι υποτάσσεται στην παραγωγική δραστηριότητα κάθε παραγωγού, πραγματοποιώντας την αντιστροφή του υποκειμένου σε αντικείμενο. «Οι σχέσεις των παραγωγών μέσα στις οποίες εκδηλώνονται οι κοινωνικοί χαρακτήρες των εργασιών τους αποκτούν τη μορφή μιας κοινωνικής σχέσης των προϊόντων της εργασίας. Να γιατί αυτά τα προϊόντα μετατρέπονται σε εμπορεύματα, δηλαδή σε πράγματα που είναι και δεν είναι ολοφάνερα, ή κοινωνικά πράγματα [...] Είναι μια καθορισμένη κοινωνική σχέση μεταξύ των ανθρώπων που παίρνει εδώ γι' αυτούς τη φανταστική μορφή μιας σχέσης μεταξύ των πραγμάτων. Για να βρούμε αναλογία σε αυτό το φαινόμενο, πρέπει να την αναζητήσουμε στη νεφελώδη περιοχή του θρησκευτικού κόσμου. Εκεί τα προϊόντα του ανθρώπινου εγκέφαλου μοιά-

ζουν να είναι ανεξάρτητα, προικισμένα με ιδιαίτερα σώματα, σε επικοινωνία με τους ανθρώπους και μεταξύ τους. Το ίδιο ισχύει και για τα χειρωνακτικά προϊόντα του ανθρώπου στον εμπορικό κόσμο. Είναι αυτό που μπορούμε να ονομάσουμε φετιχισμό συνδεδεμένο με τα προϊόντα της εργασίας, από τη στιγμή που αυτά παρουσιάζονται σαν εμπορεύματα, φετιχισμό αδιαχώριστο από αυτόν τον τρόπο παραγωγής»⁶. Αν η φετιχιστική αναλογία επιτρέπει να κατανοήσουμε αυτή την καθημερινή οικονομικής τάξης θρησκευτικότητα, επιτρέπει να κατανοήσουμε ότι αυτή η θρησκεία γίνεται κυρίαρχη και επηρεάζει τις ιστορικές μορφές της θρησκείας. Έτσι, ο προτεσταντισμός εμφανίζεται ως ιδεολογική μορφή κατάλληλη για τον εμπορικό κόσμο και για το φετιχισμό του.

«Ο θρησκευτικός κόσμος δεν είναι παρά η αντανάκλαση του πραγματικού κόσμου. Μια κοινωνία όπου το προϊόν της εργασίας παίρνει γενικά τη μορφή εμπορεύματος και όπου, κατά συνέπεια, η σχέση η πιο γενική μεταξύ των παραγωγών συνίσταται στη σύγκριση των αξιών των προϊόντων τους, και κάτω από αυτό το περιτύλιγμα των πραγμάτων, στο να συγκρίνουν οι μὲν με τους δε τις ιδιωτικές εργασίες τους σαν ίση ανθρώπινη εργασία, μια τέτοια κοινωνία βρίσκει στο χριστιανισμό με τη λατρεία του για τον άνθρωπο ως αφηρημένη έννοια, και κυρίως στις αστικές μορφές του, τον προτεσταντισμό, το θείσμό, κ.λπ., το πιο κατάλληλο θρησκευτικό συμπλήρωμα»⁷. Ο προτεσταντισμός χαρακτηρίζεται από το γεγονός ότι καλύπτει με την έννοιά του για την ψυχή αυτή του ατόμου ως αφηρημένης υπόστασης, κι έτσι συνεργεί στην απόκρυψη της πραγματικής διχόνοιας των ανθρώπων μέσα στην αγορά και στην παρουσίαση των κοινωνικών σχέσεων σαν σχέσεων μεταξύ πραγμάτων. Η σύλληψη του προτεσταντικού κόσμου ενισχύει το αποτέλεσμα της υποταγής στη «φετιχοποιημένη» ιδεολογική μορφή, που είναι ίδιον του καπιταλισμού, προετοιμάζοντας τον τύπο του «homo oeconomicus» υπό τη μορφή του ελεύθερου υποκειμένου. Ο εμπορικός φετιχισμός και ο προτεσταντισμός ενισχύονται, και από αυτή την άποψη θα έπρεπε να υπογραμμιστεί το βάθος αυτών των αναλύσεων που προηγούνται των Μ. Βέμπερ, Ε. Τρελτς, Β. Ζόμπαρτ. Η θρησκευτική ιδεολογία έχει ως έργο, στο εξής, να χρησιμεύει σαν στήριγμα της ιδιαίτερης ιδεολογικής μορφής της καπιταλιστικής παραγωγής, στην οποία τείνει να κυριαρχήσει και να γίνει αυτόνομη.

Ο φετιχισμός του εμπορεύματος εξελίσσεται σε φετιχισμό του κεφαλαίου, στην τριαδική του μορφή, για να αποτελέσει αυτή τη «θρησκεία της καθημερινής ζωής», που αντικαθιστά στο εξής τον προτεσταντισμό. «Η μεγάλη αξία της κλασικής πολιτικής οικονομίας είναι ότι διέλυσε αυτά τα ψεύτικα φαινόμενα και αυτές τις ψευδαισθήσεις: την αυτονόμηση και την ακαμψία των ποικίλων κοινωνικών στοιχείων του πλούτου, την προσωποποίηση των πραγμάτων και την εμπραγμάτωση των σχέσεων παραγωγής, αυτή τη θρησκεία της καθημερινής ζωής. Επανάφερε πράγματι τον τόκο σ' ένα μέρος του κέρδους και έκανε το εισόδημα πλεονασματικό έναντι του μέσου κέρδους, έτσι ώστε και τα δύο να προκύπτουν από την υπεραξία [...] Είναι εντε-

λώς φυσικό οι πραγματικοί παράγοντες της παραγωγής να αισθάνονται απολύτως σαν στο σπίτι τους μέσα σε αυτές τις αλλοτριωμένες και παράλογες μορφές: κεφάλαιο - τόκος, γη - εισόδημα, εργασία - μισθός· γιατί εδώ ακριβώς βρίσκονται οι απατηλές μορφές, στο μέσο των οποίων κινούνται κάθε μέρα και με τις οποίες ασχολούνται»⁸. Αυτή η θρησκεία της καθημερινής ζωής είναι αναγκαία και αποτελεσματική «απάτη», ως προς το ότι παράγει μια μορφή άγνοιας, εκ μέρους των κοινωνικών παραγόντων, της θέσης τους στην παραγωγή, που τους επιτρέπει να καταλαμβάνουν αυτή τη θέση και να συμπλέκουν κατά κάποιο τρόπο τις παραγωγικές σχέσεις. «Ανταποκρίνεται ταυτόχρονα στα συμφέροντα των κυρίαρχων τάξεων, εφόσον διακηρύσσει τη φυσική αναγκαιότητα και την αιώνια νομιμότητα των εισοδημάτων τους, αίροντάς τα στο ύψος ενός δόγματος».

Ο ισχυρός δεσμός ανάμεσα στο φετιχισμό και την αλλοτρίωση επιτρέπει στον Μαρξ να γενικεύσει, στην ολότητα της καπιταλιστικής σχέσης, την αντιστροφή των σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων που σχετίζονται με τα πράγματα, η οποία ορίζει τον εμπορικό φετιχισμό. Αν αυτός ο δεσμός επιτρέπει μια κριτική άποψη πάνω στην ιδιάζουσα ιδιοκτησία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, αν επιτρέπει τη σύγκριση της καπιταλιστικής κοινωνικής ύπαρξης με άλλους ιστορικούς τρόπους ή με μια άλλη μορφή της κοινωνικής ύπαρξης (το συνεταιρισμό των ελεύθερων παραγωγών που υποτίθεται ότι διατηρούν μια σχέση διαφάνειας με την πραγματικότητα), δεν επιτρέπει στον Μαρξ να εκπληρώσει τον «ειδικό» σκοπό του. Πράγματι, στο μέτρο που ο φετιχισμός του κεφαλαίου ορίζει σαν αυταπάτη τον τρόπο με τον οποίο οι σχέσεις παραγωγής καθρεφτίζονται στη συνείδηση των κοινωνικών παραγόντων κάτω από μια ανεστραμμένη μορφή, ο Μαρξ υποστηρίζει ότι αυτή η αυταπάτη έχει μια υλική πραγματικότητα, ότι η συνείδηση αντανακλά μια ανεστραμμένη μορφή και πως είναι μια αντανάκλαση αυτού που γίνεται «στην πράξη», μια αντιστροφή. Το πρόβλημα όμως είναι να γνωρίσουμε αν αυτή η αντιστροφή ορίζει την πραγματικότητα των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων ή μάλλον αν είναι το δομικό αποτέλεσμα αυτών των ίδιων των σχέσεων. Η φετιχιστική ιδεολογική αυταπάτη δεν είναι τελικά το απλό αποτέλεσμα μιας μορφής· δεν συνίσταται σε αυτό που τα άτομα βλέπουν σε αυτή τη μορφή σύμφωνα με τη θέση που κατέχει στις κοινωνικές σχέσεις· γεννιέται από αυτό μάλιστα που τα άτομα κάνουν πραγματικά. Η αντιστροφή δεν είναι μια οπτική αυταπάτη που συνδέεται με τη θέση, είναι ένα πρακτικό αποτέλεσμα της διαδικασίας παραγωγής με σχετική υπεραξία, επομένως της πραγματικής υποταγής στο κεφάλαιο.

Ο Μαρξ δεν ξέρει να πει τι κάνει: δείχνει ότι η υλική παραγωγή είναι επίσης παραγωγή ιδεών, ότι η ιδεολογία σαν θρησκεία της καθημερινής ζωής γεννιέται μέσα στην παραγωγή, όχι από την παραγωγή. Η ιδεολογική αυταπάτη δεν μπορεί να γεννηθεί παρά μόνο μέσα στη δομή όχι απ' έξω. Ο φετιχισμός είναι ένα αποτέλεσμα των πρακτικών της παραγωγής όχι η πηγή της ιδεολογίας. Ο Μαρξ προσπάθησε να δη-

μιουργήσει από το φετιχισμό μια γενική θεωρία της γένεσης των ιδεολογιών, ενώ πρόκειται για μια ειδική ιδεολογία, και της βάζει ράμματα, ανατρέχοντας στην αλλοτριώση, για να σκεφτεί την εξωτερίκευση της δραστηριότητας των ατόμων και των αποτελεσμάτων της στην υποκειμενική τους ζωή. Κι έτσι ξαναβρίσκουμε το αρχικό μας παράδοξο. Η αλλοτριώση έχει την εμβέλεια μιας ακραίας φιλοσοφικής κατηγορίας που αντιστοιχεί σε μια ακραία αφαίρεση· είναι η πιο γενική μορφή της ανθρώπινης ιστορίας και της εξέλιξης των ατόμων στην εποχή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Αλλά δεν μπορεί να αντικαταστήσει τις πραξιακές έννοιες, που είναι χαρακτηριστικές του πεδίου στο οποίο παραπέμπει. Είναι απαραίτητη σαν μεταθεωρία εν αναμονή των ειδικών θεωριών της.

Η έννοια του φετιχισμού διπλασιάζει τον απόλυτο ορθολογισμό της έννοιας της αλλοτριώσης στο μέτρο που αυτή εισάγει, στην ανάλυση μιας δομικής ιδιότητας του μοναδικού τρόπου καπιταλιστικής παραγωγής, προσδιορισμούς που προέρχονται από μια συγκριτική θεωρία των θρησκειών, η οποία είναι έντονα σημαδεμένη από την ιδιοτελή λογική του Διαφωτισμού. Όπως το έχει δείξει σε μια μελέτη, που έχει ελάχιστα παρατηρηθεί, ο Α. Μ. Iacopo, η έννοια του φετιχισμού, που διαμορφώθηκε στο τέρας μιας ταραχώδους ιστορίας από τον Ντε Μπρος στα 1760 («Περί της λατρείας των θεών φετίχ ή παραλληλισμός της αρχαίας θρησκείας της Αιγύπτου με τη σύγχρονη θρησκεία της Negrita»), σημαίνει ταυτόχρονα τη θρησκευτική λατρεία των έμψυχων και άψυχων αντικειμένων, η οποία χαρακτηρίζει τα πρωτόγονα έθνη, που είναι σύγχρονα των πολιτισμένων λαών και προσορίζονταν επομένως να εισέλθουν μέσω του αποικισμού στο δρόμο της «προόδου», και από την άλλη πλευρά την πιο πρωτόγονη φάση της θρησκείας, την πιο απομακρυσμένη μέσα στο χρόνο (πριν από τον πολυθεϊσμό)⁹. Αν ο φετιχισμός επιτρέπει μια συγκριτική προσέγγιση των θρησκειών, εγγράφει αυτή την προσέγγιση σε μια «αποικιακή» τελολογία, εφόσον αυτή η πρωτόγονη λατρεία χαρακτηρίζεται από προσδιορισμούς που αποτελούν το σημείο μηδέν των προϋποθέσεων του πολιτισμού: χαμηλό επίπεδο «κυριαρχίας» της Φύσης, φόβος μπροστά στα μη κανονικά φαινόμενα. Ο φετιχισμός είναι το αποτέλεσμα μιας παρατήρησης, όπου ο παρατηρητής τοποθετείται έξω από το παρατηρούμενο πεδίο και όπου αυτή η επιστημονική εξωτερικότητα συμπίπτει ταυτόχρονα με την πληρότητα που υποτίθεται ότι έχει πληγεί από την ιστορία της επιστήμης και της οικονομικοτεχνικής κυριαρχίας στη Φύση. Ο Μ. Μως θα απελευθερώσει την εθνολογία από τη λανθασμένη αυτή άποψη, δείχνοντας ότι ο φετιχισμός είναι αλληλέγγυος μιας «παρεξήγησης» που οφείλεται στην ιστορική θέση δύναμης ενός παρατηρητή ο οποίος δεν σκέφτεται αυτή την κατάσταση και την προβάλλει σε παρατηρητικές ιδιότητες.

Το θεωρητικό κέρδος που επιτρέπει η μετατόπιση αυτής της έννοιας στην κατεύθυνση μιας συγκριτικής ανάλυσης της καπιταλιστικής κοινωνικής ύπαρξης έχει ένα αρκετά βαρύ τίμημα: φυσικά, η έννοια λειτουργεί στο εξής στους κόλπους μιας συγχρονικής, δομικής προβληματικής, επιτρέπει στην κριτική της πολιτικής οικο-

νομίας να παρακολουθεί το πεδίο της παρατήρησης, αποδεχόμενη ότι ανήκει σε αυτό το πεδίο, διατηρώντας όμως την οπτική γωνία του εξωτερικού παρατηρητή. Αλλά η έννοια διατηρεί την προτεραιότητα της σχέσης του ανθρώπου με τη φύση έναντι της σχέσης των ανθρώπων με την κοινωνική τους ύπαρξη, και υπάγεται στο τέλος-σκοπό της κυριαρχίας. Φετιχισμός και αλλοτρίωση έχουν για ορίζοντα έναν κόσμο χωρίς ψευδαισθήσεις, δοσμένο σ' έναν Εαυτό μέσα στη διαφάνεια και την αφθονία, έναν κόσμο της θεωρητικής και πρακτικής κυριαρχίας, όπου πραγματοποιείται το όνειρο του σύγχρονου ιδιοκτήτη· έναν κόσμο όπου το υποκείμενο επεκτείνεται ατελείωτα στην κατοχή του αντικειμένου σαν πρόθεση του σώματός του και των ικανοτήτων του: το όνειρο του κτητικού ατομισμού που ο Μαρξ έχει άλλωστε τόσο καταπολεμήσει. Αλλοτρίωση και φετιχισμός είναι νομικοθεωρητικές κατηγορίες, και γίνεται αντιφατικό να ασκείται κριτική στην κοινωνική καπιταλιστική ύπαρξη στο όνομα της φαντασίωσής της. Ο φετιχισμός του κεφαλαίου δεν είναι αλλοτρίωση του κεφαλαίου. Ως καθαρά καπιταλιστική ιδεολογική μορφή συνδέεται μ' ένα μηχανισμό δύναμης, που γεννιέται από την αναπαραγωγή του κεφαλαίου, το οποίο κάνει κτήμα του την εργατική τάξη. Κάνοντας λόγο για τη θρησκεία της καθημερινής ζωής είναι σαν να ανοίγεις την ανάλυση των μορφών κάτω από τις οποίες βιώνεται η εκμετάλλευση και η κυριαρχία, των ιδεολογικών αποτελεσμάτων του κεφαλαίου και του χαρακτηριστικού νομικισμού τους. Η ιδεολογία είναι μια παραγωγή ιδεών συνδεδεμένη με την υλική παραγωγή. Η θεωρία της ανεστραμμένης αντανάκλασης ενός ανεστραμμένου κόσμου οδηγεί στα αδιέξοδα της κατοπτρικής αντίθεσης ανάμεσα στην πραγματική ζωή και την εξωπραγματική σκέψη και στη θέση μιας απόλυτης γνώσης, που ανατέλλει από τη στιγμή που γίνεται η ανάκαμψη των αλλοτριωμένων μορφών της κοινωνικής ύπαρξης. Αυτός ο δρόμος μπλοκάρει την ανάλυση των ιδεολογικών μορφών¹⁰.

Το πρόβλημα λοιπόν είναι η αναδιατύπωση του ιστορικού υλισμού, που θα ενσωματώσει τη φανταστική και συμβολική παραγωγή, απελευθερωμένη από τα αδιέξοδα του εμπειριοθεωρητικού ορθολογισμού, και ταυτοχρόνως η αναδόμηση της θεωρίας της χειραφέτησης με όρους ενός υλισμού της περατότητας: κάθε στιγμή ξεκινά η υποχρέωση της διάκρισης των υλικών και ιδεολογικών μορφών εξάρτησης που μπορούν ιστορικά να ξεπεραστούν από αυτές που δεν ξεπερνιούνται. Η ιδέα της ολικής χειραφέτησης μπορεί να σπείρει το φανταστικό της, την απόλυτη δηλαδή αυτονομία που καθιστά τον άνθρωπο ον ικανό να δώσει στον εαυτό του τον ίδιο του το νόμο, να είναι για τον εαυτό του ο ίδιος του ο νόμος, να είναι ο Κύριος πέρα από κάθε εξωτερικό νόμο.

Αυτή η αναδιατύπωση μπορεί να επικεντρωθεί στη θεώρηση των σχέσεων μεταξύ ιδεολογίας και φανταστικού και στη θεώρηση των σχέσεων μεταξύ ιδεολογίας και συμβολικού. Θα μπορούσε να επιτρέψει στον εαυτό της τις «προφητείες» του Λ.

Αλτουσσέρ, που σήμερα έχουν πια λησμονηθεί, και τη θεωρία της ιδεολογικής απεύθυνσης ως συγκρότησης της μορφής του «υποκειμένου»¹¹.

α) Ο μηχανισμός της ιδεολογικής απεύθυνσης είναι πολύ αναγκαίος στην αναπαράσταση της κοινωνικής κοινότητας ως τέτοιας, αλλά μπορεί να παρουσιαστεί κάτω από μια ποικιλία υποκειμενικών τρόπων εισόδου στις κοινωνικές σχέσεις. Όπως το έδειξε σε μια καινοτόμο μελέτη η Michèle Bertrand, με θέμα ακριβώς τη θρησκευτική συνείδηση, αυτή η τελευταία παρουσιάζεται ως εκείνη που απέναντι στην απογοήτευση των ελπίδων μέσα στην πραγματικότητα διατηρεί, μέσω της δύναμης της επιθυμίας, το φανταστικό που παρέχει η ελπίδα, αποφεύγοντας την καταστροφή της, μέσω των αντιφατικών εικόνων που της εμφανίστηκαν στο ίδιο στήριγμα ταύτισης (τάξη, κόμμα)¹². Δεν είναι απλή ιδεολογία νομιμοποίησης της ιστορικής εξάρτησης σε οντολογική εξάρτηση. Διατηρεί την ελπίδα κρατώντας ένα άνοιγμα στην αξεπέραστη περατότητα της ζωής μας, κριτικάροντας την αυταπάτη μιας ζωής με απόλυτη κυριαρχία, την αυταπάτη της αποφυγής της αυταπάτης, επαναβεβαιώνοντας την ελπίδα μέσα στη συνείδηση της αναγκαιότητας της απογοήτευσης. Η M. Bertrand δείχνει πόσο ο Μαρξ πρόσεξε, στα ιστορικά του κείμενα, την υποκειμενική αναγκαιότητα των διαδικασιών ταύτισης με κοινά ιδεώδη, υπονοώντας την επιθυμία αυτοεκπλήρωσης και τη θέληση υπέρβασης κάθε σχίσματος του εγώ. Ο Μαρξ ήξερε να μελετά τις διαδικασίες εξιδανίκευσης μέσω των οποίων μια τάξη που προσπαθεί να καταλάβει την εξουσία δεν μπορεί να το κάνει παρά μόνο αν μεταμορφώσει τα ιδιωτικά της συμφέροντα σε κοινά ιδεώδη αντλημένα από το συμβολικό κατάστιχο. Ήξερε να διακρίνει ότι τα ιστορικά κινήματα, που προσπαθούν να αλλάξουν τον κοινωνικό κόσμο, απαιτούν από τους πρωταγωνιστές τους να μεταμορφώνονται αυτοί οι ίδιοι, χωρίς να το αντιλαμβάνονται, και να διαμορφώνουν μέσα τους ένα υποκειμενικό ενδιαφέρον γι' αυτή την τροποποίηση του εγώ.

Θα ήταν λοιπόν επίκαιρο να θεματοποιήσουμε «τους μηχανισμούς του υποκειμενικού συμπλέκτη», σύμφωνα με την έκφραση της M. Bertrand, μέσα στις κοινωνικές ζυμώσεις που η θρησκευτική συνείδηση εκσυγχρονίζει και ο μαρξισμός εξασκεί, αλλά που η κατοπτρική θεωρία της ιδεολογικής αυταπάτης τον εμποδίζει να συλλάβει. Θα μπορούσε λοιπόν να τεθεί το πρόβλημα της διαφορικής ομοιότητας των ιδεολογικών μορφών στο κίνημα της χειραφέτησης, όπως διαγράφεται μέσα στην πραγματικότητα: υπάρχουν όντως αποτελεσματικές και μη αποτελεσματικές φαντασίες. Η πίστη στα ιδεώδη με τα οποία μπορούμε να ταυτιστούμε, οι υποκειμενικές διαδικασίες με τις οποίες οι άνθρωποι οικειοποιούνται το πραγματικό, προσπαθώντας να λύσουν «φανταστικά» τις αντιφάσεις, αυτά είναι τα δεδομένα που πρέπει να αναλυθούν: ποια είναι η χειραφετητική αξία που έχουν τα ιδεώδη; Ποια είναι η ικανότητά τους να μειώσουν τις ιστορικά προσδιορισμένες οδύνες (που έγιναν επομένως περιττές); Ποια είναι η σχέση τους με την κοινωνική πραγματικότητα; Ποια είναι η δυνατότητα οικοδόμησής τους μέσα στις δεδομένες συνθήκες;

β) Έτσι πρέπει να παραδεχθούμε μια φορά για πάντα ότι ο διαχωρισμός ανάμεσα στη (θρησκευτική) ιδεολογία και την επιστήμη, που ο Μαρξ θεωρεί πραγματοποιήσιμο στο τέρας της ιστορίας, δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί άπαξ διά παντός. Για να μπορέσει να λειτουργήσει η κοινωνία των ενωμένων σε μια ελεύθερη συνεργασία ατόμων, πρέπει μάλλον να παράγει μια διατύπωση μέσα στην οποία να αναπαρίσταται ο νόμος της ίδιας της της αυτονομίας, σύμφωνα με τον οποίο τα ίδια τα αυτόνομα άτομα βρίσκονται σε μια κατάσταση εξωτερίκευσης. Η λογική της παραγωγής δεν μπορεί πια να γίνει αντιληπτή σαν το *a priori* από το οποίο θα προερχόταν η λειτουργία της αναπαράστασης της ίδιας της αυτόνομης κοινωνικής διάταξης. Πρέπει μαζί με τη λογική της παραγωγής να παράγεται αμέσως μια μορφή αναπαράστασης και διοίκησης. Δεν υπάρχει στοιχειώδης κοινωνικότητα χωρίς παραγωγή, δεν υπάρχει υλική παραγωγή χωρίς πολιτική τάξη, δεν υπάρχει πολιτική τάξη που να μην έχει σχέση με το νόμο και τη διατύπωσή του, δεν υπάρχει ιστορία χωρίς παραγωγή ταυτοποιήσιμων ιδεωδών για τα άτομα. Αν οι άνθρωποι εξαναγκάζονται αμέσως να παράγουν και να αναπαράγουν κοινωνικά, αυτός ο εξαναγκασμός διαμορφώνεται και εκφράζεται με μια αναπαράσταση του εξαναγκασμού ως συμβολικής τάξης, ως Νόμου, και τα άτομα συγκροτούνται υποκειμενικά ως ελεγχόμενα από αυτή την τάξη, την οποία αρχικά παράγουν ακούσια. Η θέση της ιδεολογικής απεύθυνσης απαραίτητης στην αναπαραγωγή της κοινωνικής κοινότητας ως τέτοιας προϋποθέτει το χώρο ενός Άλλου και του ονόματος του Άλλου. Η θεματική της αλλοτριώσης και του φετιχισμού παραμένει καθοδηγούμενη από την ιδέα μιας «καθεαυτής» παραγωγής ως κυριαρχίας στη φύση και διατηρεί την προϋπόθεση μιας φυσιοκρατικής προέλευσης των ιδεολογικών μορφών.

Όπως έδειξε πρόσφατα ο Μ. Γκοντελιέ, η κοινωνική παραγωγή είναι ουσιαστικά υλική και συμβολικοφανταστική¹³. Ο Μαρξ βύθισε το συμβολικό μέσα στο εμπόρευμα και τη μορφή του κεφαλαίου, αλλά ο θεωρητικός εμπειρισμός του τον οδήγησε στην κατεύθυνση ενός ριζικού αντινομισανισμού που διακινδυνεύει να καταστήσει δυσερχίμενη τη συμβολική τάξη στην κυριαρχία της φύσης. Ωστόσο, δεν θα έπρεπε να υποτιμήσουμε τις δυσκολίες. Αναπτυγμένη από τη γαλλική σχολή κοινωνιολογίας (Ντυρκέμ) και ανθρωπολογίας (Μως και Λεβί-Στρως), η θεωρία της συμβολικής τάξης οδηγεί προς τη μονομερή ιδέα μιας θρησκείας που συγκροτεί τον κοινωνικό δεσμό. Η γαλλική σχολή έδειξε πως η συμβολική τάξη τείνει να διατηρήσει την ταυτότητα και παραμένει βασικά συντηρητική ή μάλλον διατηρητική. Ο Μαρξ όμως εξασφαλίζει σε αυτή τη σχολή την ανεκτίμητη αξία ότι είχε σκεφτεί την κοινωνική δυναμική και τον ανταγωνισμό της. Όποιες κι αν είναι οι αμφιβολίες της θεματικής της αλλοτριώσης (θρησκευτικής μεταξύ άλλων) και του φετιχισμού, ο Μαρξ είναι ο μόνος που αφήνει ανοιχτό το πρόβλημα της διαφορικής φύσης των συμβολικών παραγωγών. Αν πρέπει να παραιτηθούμε από το θέμα της εξαφάνισης της ιδεολογικής αυταπάτης και από το φάντασμα της κυριαρχίας σ' έναν παράλογο ορθο-

λογισμό, η προοπτική της κοινωνικής δυναμικής δεν μπορεί να λύσει το δεσμό της με τη χειραφέτηση. Όλες οι συμβολικές παραγωγές δεν είναι ισοδύναμες και διαπερνώνται άνισα από τις συνθήκες της εκμετάλλευσης και της κυριαρχίας. Αυτές οι παραγωγές είναι αφ' εαυτές μορφές θεωρητικοποίησης της πρακτικής στην οποία ενσωματώνονται και αποτελούν για την «κριτική» μια πρόσβαση στη γνώση των κοινωνικών σχέσεων. Η «κοινωνική επιστήμη» είναι αντιμετώπι με την υποχρέωση να κατανοήσει τον ίδιο τον εαυτό της ως συμβολική παραγωγή, ως ερμηνεία των συστημάτων αναπαράστασης, των κανόνων που παράγουν τις μορφές της κοινωνικής ταυτότητας, συστημάτων που διαπερνώνται από τους μηχανισμούς του φανταστικού. Αλλά πρέπει να απαγορεύσει στον εαυτό της το δώρο μιας εξωτερίκευσης ανώτερης από το πραγματικό της αντικείμενο, που είναι η μεταμορφούμενη δομή των ανθρώπινων ανταλλαγών.

Αυτή η πραγματικότητα στην οποία ανήκει η κοινωνική επιστήμη είναι ωστόσο έξω από την επιστήμη, γιατί δεν δίνεται ποτέ ως τέτοια και γιατί δεν έχουμε πρόσβαση σε αυτή παρά μόνο μέσω συμβολικών παραγωγών. Δεν θα ήξερε λοιπόν να συγκρατηθεί μέσα στη διαφάνεια και την πληρότητα. Δεν μπορεί να γίνει λόγος παρά μόνο για ατελείωτη ιδιοποίηση. Όπως το διευκρινίζει η M. Bertrand, στο τέρας μιας διαφωτιστικής αναλογίας με την ψυχανάλυση «το πραγματικό δεν γνωρίζεται παρά μόνο μέσω των συνεπειών που δημιουργεί εντός της συμβολικής τάξης», δηλαδή μέσα στους κανόνες των συγγενικών, νομικών ανθρώπινων σχέσεων, μέσα στους «νόμους» της παραγωγής ή του πολιτικού, μέσα στα θρησκευτικά συστήματα. Αλλά –και συνεχίζουμε να ακολουθούμε τη M. Bertrand– αν δεν γνωρίζουμε το πραγματικό παρά μόνο μέσω του συμβολικού, έχουμε πρόσβαση στο συμβολικό μόνο μέσω του φανταστικού. Πρέπει πάντα να ξαναχτίζουμε τη δομή που διέπει τις εργασίες μας, τα έθιμά μας, τις πεποιθήσεις μας, διαμέσου της κριτικής των αναπαραστάσεων που έχουμε γι' αυτά, και επομένως μέσω της κριτικής του φανταστικού της τάδε τάξης ή ομάδας. Η γνώση ως ειδική συμβολική παραγωγή περνά ασταμάτητα μέσα από την κριτική του φανταστικού.

Σε αυτό το σημείο τίθεται μια έσχατη ερώτηση: αν η προοπτική της χειραφέτησης μπορεί να αυτοκριτικάρει τον απόλυτο ορθολογισμό της, αν μπορεί να κατανοήσει ότι κανένας κοινωνικός δεσμός δεν μπορεί να αναπαρασταθεί χωρίς τη διατύπωση του νόμου του Άλλου, πώς εκφράζεται αυτή η διατύπωση, όταν αυτός ο Άλλος περιβάλλεται από τη δυνατότητα μιας συλλογικής ιδιοποίησης της φύσης και της κοινωνικής αντικειμενικότητας; Για μια προοπτική μετάβασης έξω από τον καπιταλισμό και τη λογική της εκμετάλλευσης που τον χαρακτηρίζει, πώς παρουσιάζεται αυτή η λειτουργία αναπαράστασης μιας τάξης, η οποία, για να προωθήσει την αυτονομία των ατόμων δεν σταματά παρ' όλ' αυτά να υπάρχει και δεν προορίζεται να διαλυθεί μέσα στη διαφάνεια των κοινωνικών σχέσεων που έχουν γίνει απευθείας ευανάγνωστες ούτε μέσα σε μια άμορφη κοινωνική αντικειμενικότητα που στερεί-

ται αντιφάσεων; Ποιες είναι οι συμβολικές μορφές για μια κοινωνία της οποίας ο Άλλος θα ήταν η ίδια η συλλογική της δύναμη, που έχει γίνει ατομικά υποκειμενική; Εδώ βρίσκεται η ερώτηση που παραδόξως η μαρξιστική κριτική, εξαγνισμένη από τον ριζικό αντινομιανισμό της, μπορεί να επιτρέψει να τεθεί και την οποία σήμερα αποκρύπτουν οι περισσότεροι από τους νοσταλγικούς κήρυκτες μιας υπερβατικότητας που παραμένει δουλεία, η άλλη όψη της κυριαρχίας.

Μετάφραση: Αθηνά Ψαροπούλου

Σημειώσεις

1. K. Marx, *Για μια κριτική της φιλοσοφίας του δικαίου του Hegel. Εισαγωγή*, στο K. Marx, *Oeuvres III. Philosophie*, με επιμέλεια του M. Rubel, La Pléiade, Gallimard, Paris 1982, σ. 382-383.

2. K. Marx, *Γερμανική ιδεολογία, ό.π.*, σ. 1065-1066. Ο C. Luporini πρότεινε να σκεφτούμε την υπόσταση της κατηγορίας της αλλοτρίωσης με όρους μεταθεωρίας στο «La concezione delle storia in Marx» στο N. Merker (επιμ.), *Marx, un Secolo*, Editori Riuniti, Roma 1983· βλ. επίσης το λήμμα του G. Labica, «Aliénation» [Αλλοτρίωση] στο G. Labica/G. Benussan, *Dictionnaire critique du Marxisme*, P.U.F., Paris 1983.

3. K. Marx, *Γερμανική ιδεολογία, ό.π.*, σ. 1056.

4. K. Marx, *ό.π.* Ο Ένγκελς θα δώσει μια ανάλυση των ιστορικών μορφών της θρησκευτικής συνείδησης της Μεταρρύθμισης. Βλ. T. La Rocca, *La Critica marxista della Religione [Η μαρξιστική κριτική της θρησκείας]*, Capelli, Bologna 1985.

5. R. Finelli, *Astrazione e dialettica dal romanticismo al capitale*, Bulzoni Editore, Roma 1987· J. Robelin, λήμμα «Κομμουνισμός» στο *Dictionnaire critique du marxisme*, ό.π.· επίσης, βλ. στον ίδιο, *Marxisme et socialisme* [Μαρξισμός και σοσιαλισμός], Méridien Klincksieck, Paris 1989.

6. K. Marx, *Το Κεφάλαιο*, Βιβλίο I, τόμ. 1, μετάφραση στα γαλλικά: J. Roy, Éditions Sociales, Paris 1959.

7. K. Marx, *Το Κεφάλαιο, ό.π.*, σ. 89. Ο Μαρξ επαναβεβαιώνει τη θέση του. «Γενικά, η θρησκευτική αντανάκλαση του πραγματικού κόσμου δεν θα μπορούσε να εξαφανιστεί παρά μόνο όταν οι συνθήκες της εργασίας και της πρακτικής ζωής παρουσιάσουν στον άνθρωπο διαφανείς και λογικές σχέσεις με τους ομοίους του και με τη φύση. Η κοινωνική ζωή, της οποίας η υλική παραγωγή, και οι σχέσεις που αυτή προϋποθέτει, παρέχει τη βάση, δεν θα αποδεσμευτεί από το μυστικιστικό σύννεφο που της καλύπτει την όψη παρά μόνο τη μέρα όπου θα εκδηλωθεί σ' αυτή το έργο ανθρώπων που συνεταιρίζονται ελεύθερα, ενεργούν συνειδητά και είναι κύριοι του ίδιου του κοινωνικού τους κινήματος. Αυτό όμως απαιτεί, μέσα στην κοινωνία, ένα σύνολο υλικών συνθηκών ύπαρξης, που δεν μπορούν να είναι οι ίδιες παρά μόνο το προϊόν μιας μακράς και επίπονης ανάπτυξης».

8. K. Marx, *Το Κεφάλαιο*, Βιβλίο III, τόμ. 3, μετάφραση: F. Cohen Solal/G. Badia, Éditions Sociales, Paris, 1961, σ. 208. Ο Μαρξ διευκρινίζει: «Στον τύπο κεφάλαιο - κέρδος ή καλύτερα κεφάλαιο - τόκος, γη - εισόδημα ακίνητης περιουσίας, εργασία - μισθός, σε αυτή την οικονομική τριάδα που θέλει να εγκαταστήσει την εσωτερική σύνδεση ανάμεσα στα είδη αξίας και πλούτου και στις πηγές τους, η απάτη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, η εμπροσμάτωση των κοινωνικών σχέσεων, η άμεση αλληλουχία των υλικών σχέσεων παραγωγής με τον ιστορικοκοινωνικό προσδιορισμό τους εκπληρώνονται· και είναι ο μαγεμένος και ανεστραμμένος κόσμος, ο κόσμος από

την ανάποδη, όπου ο Κύριος Κεφάλαιο και η Κυρία Γη, κοινωνικοί χαρακτήρες αλλά ταυτόχρονα απλά πράγματα, χορεύουν τον φασματικό κυκλικό τους χορό».

9. A. M. Iacono, *Teoria del feticismo. Il problema filosofico e storico di un immenso malinteso* [Θεωρία του φετιχισμού. Το φιλοσοφικό και ιστορικό πρόβλημα μιας τεράστιας παρεξήγησης], Giuffrè, Milano 1985. Ο Μωξ ανοίγει την ανάλυση των αρχαϊκών κοινωνιών, σεβόμενος την ιδιαιτερότητα των συμβολικών σχέσεων ενάντια στην ιδιοτελή λογική. Παραπέμπω στη διατριβή του J. Robelin, που είναι αφιερωμένη στη μελέτη του κομμουνισμού στον Μαρξ και στην ιστορία του μαρξισμού. Αυτή η σημαντικότερη διατριβή σημειώθηκε στην παραπομπή 5.

10. Αυτή η νομικοθεωρητική τελολογία, χαρακτηριστική του θεωρητικού εμπειρισμού του Μαρξ εξηγεί γιατί αυτός ο τελευταίος ξαναεμφράζει μέχρι το τέλος την καταδίκη του για τις θρησκείες και τη ρέπουσα αντικατάστασή τους από ιδεολογικές νομικοοικονομικές μορφές. Να γιατί ο Μαρξ αρνείται να αναπτύξει έναν αθεϊσμό που θα αντικατοπτρίζει κάθε πίστη και τείνει να αποκλείσει κάθε μόλυνση της πολιτικής μάχης από τις διεκδικήσεις του θρησκευτικού μεσσιανισμού. Στα 1846 η *Εγκύκλιος κατά του Κρίγκε* υπογραμμίζει ότι τα θρησκευτικά ιδεώδη ενδιαφέρουν λιγότερο από τη γνώση της πραγματικής κατάστασης της πάλης των τάξεων. Ο χριστιανικός κομμουνισμός του Κρίγκε εξυμνεί την αγάπη αλλά παραμένει ιδεολογική μορφή που προέρχεται από την αστική κοινωνική οργάνωση. Ο Μαρξ δεν απορρίπτει τη χριστιανική αγάπη υπέρ του μίσους, την απορρίπτει επειδή μέχρι τώρα υπήρξε αδύναμη και εξαπάτησε την αναγκαία αναγνώριση των μορφών της πάλης των τάξεων. Στα 1875, η *Κριτική του Προγράμματος της Γκότα* αρνείται να κατατάξει σαν ορθή δημοκρατική διεκδίκηση την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης: «το εργατικό κόμμα πρέπει με αυτή την ευκαιρία να εκφράσει την πεποίθησή του ότι η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης δεν είναι παρά η ανοχή κάθε είδους θρησκευτικής συνείδησης και να απελευθερώσει τις συνειδήσεις από το φάντασμα της θρησκείας».

11. L. Althusser, «*Idéologie et appareils idéologiques d'État*» [Ιδεολογία και Ιδεολογικοί Μηχανισμοί του Κράτους], *Positions*, Éditions Sociales, Paris 1976 (αυτό το κείμενο είναι του 1970).

12. M. Bertrand, «Ο διαχωρισμένος άνθρωπος. Η πίστη και η φαντασία», στο *JE, Sur l'Individualité approches pratiques/Ouvertures marxistes*, Éditions Sociales, Paris 1987, κυρίως σ. 46 κ.εξ.

13. M. Godelier, *L'Idéal et le matériel* [Το ιδεατό και το υλικό], Fayard, Paris 1984 (κυρίως σ. 167-228).

21 Μαρτίου
Διεθνής ημέρα
για την εξάλειψη
των φυλετικών
διακρίσεων

Όλοι οι άνθρωποι
γεννιούνται
ελεύθεροι και ίσοι
στην αξιοπρέπεια
και δικαιώματα.
Είναι προικισμένοι
με λογική και
συνείδηση, και
οφείλουν να
συμπεριφέρονται
μεταξύ τους
με πνεύμα
αδελφότητας

Social Design